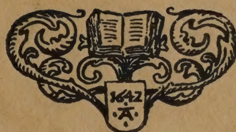
HOLGER NOHRSTRÖM

BOKTRYCKARMÄRKEN
I
FINLAND

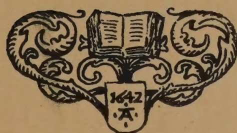

HELSINGFORS 1925
FRENCKELLSKA TRYCKERI AKTIEBOLAGETS
FÖRLAG

BOKTRYCKARMÄRKEN
I
FINLAND

HOLGER NOHRSTRÖM

BOKTRYCKARMÄRKEN
I
FINLAND

HELSINGFORS 1925
FRENCKELLSKA TRYCKERI AKTIEBOLAGETS
FÖRLAG

INNEHÅLL:

BOKTRYCKARMÄRKEN I FINLAND.

Utanför fackmännens — biblioteksmäns och bibliofilers — krets torde väl i det allmänna medvetandet begreppet boktryckarmärke i främsta rummet förknippa sig vid några enstaka ryktbara namn i boktryckerihistorien, t. ex. Aldus och Elzevier. Genom att de tryck, som utgått från sådana berömda officiner, i alldeles speciell grad varit eftersökta och högt skattade av samlare, ha också de märken, som förts av dem, blivit mest kända, och boktryckarmärket som sådant därför, åtminstone i viss mån, kommit att betraktas som någonting just för dem karakteristiskt. Emellertid är boktryckarmärkets förekomst icke inskränkt till blott några få utvalda. Det är, i synnerhet i äldre tider, en mycket vanlig företeelse: även relativt obetydliga tryckare, vilkas namn för länge sedan fallit i glömska, satte en ära i att föra egna märken. Vanligast voro de naturligtvis i de stora kulturländerna, där boktryckarkonsten som konst nådde sin rikaste blomstring, men även i andra länder vunno de en ganska vidsträckt utbredning. Också i den avlägsna norden, där trycket varken i fråga om omfattning eller fulländning kunde mäta sig med det arbete som presterades

av italienska, franska, tyska eller holländska pressar, vann seden att använda boktryckarmärken rätt tidigt insteg. Sveriges boktryckerihistoria har icke så få boktryckarmärken att uppvisa, flera av dem både vackra och originella.

Ej heller Finlands boktryckerihistoria saknar sina märken. Men medan i utlandet boktryckarmärkena redan länge varit föremål för ett intresserat och givande studium [1]) och en mängd publikationer om dem sett dagen, ha de märken, som tillhöra Finlands boktryckerihistoria, tills vidare icke ägnats någon närmare undersökning, varför existensen av finländska boktryckarmärken över huvud torde vara mer eller mindre okänd. I det följande har jag, på grundvalen av det material Helsingfors Universitetsbiblioteks inhemska normalsamling erbjuder, sammanställt en del anteckningar rörande de märken jag vid mina efterforskningar funnit. Skörden är varken nämnvärt rik eller

[1]) Bland viktigare arbeten på ifrågavarande område må följande framhållas: *Friedrich Roth-Scholtz: Thesaurus symbolorum ac emblematum, i. e. insignia bibliopolarum et typographorum*, Nürnberg 1730; *L. C. Silvestre: Marques typographiques*, Paris 1857—1867; *J. H. Berjeau: Early Dutch German and English Printers Marks*, London 1866; *Reiffenberg: Marques et devises*, Bruxelles 1874; *Paul Heitz: Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen*, 1—7, Strassburg 1892—1898. Samtliga dessa arbeten saknas tyvärr i Helsingfors Universitetsbibliotek, varför tillgången till jämförelsematerial för mig varit rätt knapp. Det rikaste bildmaterial som stått mig till buds har utgjorts av *Chr. Fr. Gessner: Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgieszerey*, I—IV, Leipzig 1740—1745; *Arthur Sjögren: Om boktryckare- och förläggaremärken under 1400-talet*, Stockholm 1908; *Annemarie Meiner: Das deutsche Signet*, Leipzig 1922, samt ett antal smärre arbeten, som i det följande av mig citeras.

märklig, men torde dock kunna erbjuda ett visst intresse som ett litet kompletterande bidrag till vår i övrigt, av Pipping, Klemming m. fl., så grundligt utforskade boktryckerihistoria i äldre tider.

I.

HISTORISK ORIENTERING.

Boktryckarmärkets anor sträcka sig tillbaka till det äldsta skedet av boktryckarkonstens historia. Redan de första boktryckarna införde seden att, genom anbringandet av ett särskilt märke, signera sina verk. Under så gott som hela inkunabeltiden placerades detta märke vanligen i slutet av boken, omedelbart efter texten eller under kolofon (slutskriften); först efter år 1500, då särskilda titelblad allmänt började tagas i bruk, blev det regel att boktryckarmärket anbringades på dessa och att till märket även fogades tryckarens namn. Boktryckarmärkena ha av allt att döma sin upprinnelse i de märken, vilka de medeltida hantverkarna åsatte sina arbeten som ursprungsbeteckning; vanligast var bland dessa bruket av bomärken, men även bildmotiv förekommo, såsom t. ex. hos guldsmederna, vilka förde örnar, halvmånar, liljor och andra liknande emblem. Närmast ansluta sig dock boktryckarnas märken i fråga om typen till de vattenmärken, som användes av pappersmakarna, varför det torde kunna antagas att boktryckarmärkena uppstått under mer eller mindre direkt inflytande av dessa.[1])

[1]) Jfr Annemarie Meiner: *Das deutsche Signet*, s. 7.

Något dekorativt syfte tjänade dessa märken till en början icke, endast ett rent praktiskt: de åsattes boken blott som ett firmamärke i akt och mening att trygga tryckarens-förläggarens — de voro i äldsta tider vanligen förenade i en och samma person — rätt och skydda hans verk mot efterapning; måhända utgjorde de därjämte ett utslag av berättigad stolthet och självkänsla hos framställaren över att hava utfört ett storverk av den art en tryckt bok vid denna tid representerade. Åtminstone i Frankrike fick användningen av boktryckarsigneten som firmamärke överhetlig sanktion; i ett dekret av Frans I, dagtecknat den 31 augusti 1539, stadgades: „Tryckeriägare och bokhandlare (= förläggare) må icke använda en annans märke, varje märke bör skilja sig från övriga sådana, på det att bokköpare lätt må kunna avgöra, från vilket tryckeri ett arbete utgått.” [1])

Då bland de hantverkare, vilkas tradition boktryckaren, som nämnt, närmast följde, bomärket liksom vapnet utgjorde den vanligast förekommande formen av signering, låg det för den nya konstens första utövare nära till hands att också häri följa exemplet, och de tidigaste boktryckarmärkena utgöras därför genomgående av sådana beteckningar. Det äldsta kända boktryckarmärket, den Fust-Schöffer'ska dubbelsigneten, som första gången förekommer i det av dessa Gutenbergs medarbetare och efterföljare i Mainz år 1457 tryckta psalteriet [2]),

[1]) Jfr Karl Faulmann: *Illustrirte Geschichte der Buchdruckerkunst*, Wien 1882, s. 320.

[2]) Jfr Karl Schottenloher: *Das alte Buch*, 2 Aufl., Berlin 1921, s. 136.

är i detta avseende belysande. Märket består av tvenne vid en gren upphängda sköldar, av vilka den ena upptager Fusts, den andra Schöffers vapen (fig. 1). Denna typ blev normgivande för en lång följd av 1400-talets boktryckarmärken både i Tyskland och annorstädes. Till och med där tryckaren är ensam använder han gärna, i konformitet med förebilden, en dubbelsignet, vars ena sköld då bär hans eget vapen eller bomärke, medan den andra uppvisar tryckortens vapen eller

Fig. 1.

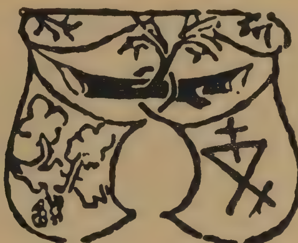

Fig. 2.

en ren fantasikomposition. Det märke, som fördes av Danmarks och Sveriges prototypograf, Lybecktryckaren Johan Snell, tillhör sålunda, med sina tvenne sköldar, just denna direkt efterbildande typ (fig. 2).

Mot slutet av 1400-talet och vid 1500-talets ingång tar sig vid utformningen av boktryckarmärkena, i den mån boktryckarkonsten vinner ökad utbredning, den dekorativa fantasien något större spelrum, men alltjämt bibehåller den traditionella skölden sin centrala ställning. Den dekorativa utsmyckningen, för vilken ramverk och bordyrer, sköldhållare och andra figurattribut tagas i bruk, gestaltar sig i olika länder något olika,

varigenom småningom en nationellt särpräglad differentiering av märkestypen uppstår, så i Italien, i Frankrike, i Nederländerna.[1]) Jämsides med denna utveckling av det dekorativa elementet mista efter hand också på många håll sköldsigneterna sin ursprungliga karaktär av bomärken eller vapen och få ett mer invecklat och rebusartat innehåll, häntydande på tryckarens eller tryckortens namn; eller också insättas helt enkelt tryckarens initialer i skölden. Nürnbergtryckaren Johann Sensenschmid (= liesmed) förde sålunda två korslagda liar i sin sköld, Speyertryckaren Petrus Drach en drake, den florentinska boktryckardynastien Giunta syftade med den lilja, som utgör dess märke, såväl på sitt eget namn Giunta (= lilja) som på fädernestaden, i vars vapen liljan ingår, och i Paristryckaren Galliot Du Prés märke utgjorde en segelfarkost (galiote) en anspelning på ägarens förnamn. Leipzigtryckaren Conrad Kachelofen förde en dubbelsignet, vars ena sköld visar blott initialerna C. K., den andra Leipzigs vapen.

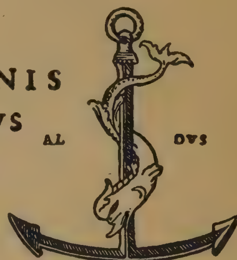
Uppträdandet av sådana talande signeter, vilka användes i stor utsträckning, öppnade vägen för och utgjorde synbarligen också i viss mån upphovet till de rent sinnebildliga boktryckarmärken, som under 1500-talet efter hand undanträngde det ursprungliga vapnet eller bomärket och under 1600- och 1700-talen, eller över huvud så länge boktryckarmärkena

[1]) I Arthur Sjögrens *Om boktryckare- och förläggaremärken under 1400-talet* ges en närmare redogörelse för dessa typers uppkomst och kännetecken.

bibehöllo sin betydelse, blevo de förhärskande. Dessa sinnebildliga märken, genom vilka boktryckaren — liksom boksamlaren i sitt exlibris — önskar symbolisera exempelvis sitt yrke, sina strävanden, en princip, en idé o. s. v., förtydligas ofta genom språkband och deviser av olika innehåll. Denna utveckling av boktryckarmärkena står i närmaste relation till tidens stora strömningar: det är renässansen med dess hävdande av personligheten som kommer till uttryck i dessa bildliga manifestationer av tryckarens intressen och ideal, liksom humanismens inflytande gör sig gällande i devisernas klassiska citat och reformationen avsätter sina spår i de särskilt bland tyska boktryckarmärken vanliga bibliska bildmotiven. Tidens skönhetsdyrkan trycker också sin prägel på märkenas utformning; den rika orneringen av dem liksom av de titelblad, där de nu få sin plats, bottnar i renässansens krav på stil och formfulländning även i konsthantverket; barocken och rokokon vidmakthålla sedermera dessa traditioner, ehuru boktryckarmärkena under dessa epoker dock knappast någonsin uppnå en sådan konstnärlig nivå som under 1500-talet, då ofta ett intimt samarbete ägde rum mellan konstnärer och boktryckare. Märkena från denna tid äro ej sällan små konstverk av mycket hög rang, utförda av berömda tecknare och mästare på träsnittets och kopparstickets område. Icke sällan förde en boktryckare ett flertal olika märken[1]) — ett bevis för det intresse boktryckarmärket som dekoration tillvunnit sig; där-

[1]) Jfr P. Delalain: *Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires*, 2:me éd, Paris 1892, s. XVI.

M. TVLLII CICERONIS
DE CLARIS ORATORIBVS
LIBER, QVI DICITVR
BRVTVS.

CVM e Cilicia decedens Rhodū uenissem; & eo mihi de Q. Hortensii morte esset allatum; opinione omnium maiorem animo cepi dolorem. nam &, amico amisso, cum consuetudine iucunda, tum multorum officiorum coniunctione me priuatum uidebam: & interitu talis auguris dignitatem nostri collegij deminutam dolebam. qua in cogitatione, & cooptatum me ab eo in collegium, recordabar; in quo iuratus iudicium dignitatis meae fecerat; & inauguratum ab eodem; ex quo augurum institutis in parentis eum loco colere debebam. Augebat etiam molestiam, quod, magna sapientium ciuium bonorumq. penuria, uir egregius, coniunctissimusq. mecum consiliorum omnium societate, alienissimo reip. tempore extinctus, & auctoritatis, & prudentiae suae triste nobis desiderium reliquerat: dolebamque, quod non, ut plerique putabant, aduersarium, aut obtrectatorem laudum mearū, sed socium potius, & consortem gloriosi laboris amiseram. etenim, si in leuiorum artium studio memoriae proditum est, poetas nobiles poetarum

aequalium

Fig. 3.

IN PRIMVM MOSIS LI-
brũ, qui Genesis vulgo dicitur, Com
mentarius Iohannis Caluini.

Oliua Roberti Stephani.
M. D. LIIII.

Fig. 4.

PETRI DIVAEI
LOVANIENSIS,
DE GALLIAE BELGICAE
ANTIQVITATIBVS LIB. I.
STATVM EIVS QVEM SVB
ROMANORVM IMPERIO
HABVIT COMPLECTENS.

ANTVERPIÆ,
Ex officina Christophori Plantini.
M. D.LXVI.
CVM PRIVILEGIO.

Fig. 5.

jämte kunde ett och samma märke förekomma i flera olika storlekar, avpassade för olika bokformat.

I de symboliska signeterna växla formerna i det oändliga liksom bildstoffet. Ofta äro motiven hämtade ur den antika mytologien eller av religiös innebörd; djurbilder, symboliserande olika egenskaper såsom styrka, klokhet, mildhet, förekomma talrikt, likaså sinnebilder tagna ur växtvärlden, träd, frukter, blommor m. m. Som mycket typiska för arten återgivas här några märken, tillhörande sådana berömda tryckare, som i inledningen åsyftades.

Aldus-märket (Venedig), ett ankare omslingrat av en delfin (fig. 3), symboliserar fasthet och stadga förbundna med rörlighet och snabbhet och utgör sålunda en illustration av det gamla latinska *festina lente.* Familjen Etienne's (Paris) vanligaste märke (fig. 4), ett träd med nedfallande kvistar, på vilka en apostlagestalt varnande visar, är en sinnebild av den kloka försiktigheten, vilket även understrykes av de från apostelns mun utgående orden: *Noli altum sapere* (akta dig att sträva för högt). I Chr. Plantins (Antwerpen) märke (fig. 5), en passare förd av en ur molnen framsträckt hand och omgiven av inskriften *Labore et constantia* (genom arbete och uthållighet), uttrycker passarens fasta part uthålligheten i en given uppgift, den rörliga parten rastlösheten i utförandet. Elzeviderernas (Leyden och Amsterdam) mest kända märken äro en alm, omslingrad av en vinstock, med en manlig gestalt på ena sidan och på den andra språkbandet *Non solus* (icke ensam) syftande på att arbetet i firman utfördes med gemen-

samma krafter, samt ett olivträd, med språkbandet *Ne extra oleas* uppburet av en Minerva med hjälm och sköld (fig. 6); olivträdet i detta märke har avseende på de olivträd, som på den antika rännarbanan betecknade målet, varigenom devisens „icke utanför oliverna" blir liktydigt med „skjut icke över målet" [1]). Märken som dessa, icke minst Elzeviierernas, ha i stor utsträckning blivit föremål för lån och efterapning. Det

Fig. 6.

hör nämligen långt ifrån till ovanligheten att populära motiv och emblem „vandra" från en boktryckare till en annan; stundom kan till och med ett märke i oförändrad form tagas i besittning av en annan, samtida eller senare, boktryckare.

På samma sätt som de sinnebildliga märkena utvecklade sig ur de talande vapensigneterna, gav sig ur de stundom i skölden insatta tryckarinitialerna monogrammet, som vid sidan av de förra utgör den andra huvudtypen av boktryckarmärkena.

[1]) Redogörelsen för här berörda sinnebildliga märken bygger på *Carl B. Lorck: Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst*, I; Leipzig 1882, s. 124, 180, 223 o. 244.

Även initialerna frigjordes efter hand från skölden och placerades, vanligen i enkel monogramform, till en början främst i de rikt ornerade ramverk, som efter införandet av särskilda titelblad användes för att smycka dessa och i synnerhet voro vanliga i reformationstidens tyska tryck. Därjämte började de småningom som miniatyrmonogram anbringas i de sinnebildliga boktryckarmärkena, t. ex. nederst i de dekorativa bladkransar, som ofta omgåvo dem. Även andra kombinationer förekommo: t. ex. fristående initialer på var sin sida om ett av sköldhållare buret vapen, men ju längre det lider blir dock monogramformen den vanligaste. Ur dessa anspråkslösa små monogram i så att säga beroende ställning utvecklas till slut det fristående, självständiga monogrammet, vanligen ett spegelmonogram med sin egen rika dekoration av blad- och blomsterornament m. m. Under 1600- och 1700-talen, då spegelmonogrammet även mycket allmänt tages i bruk som pärmexlibris, blir detta en vanlig signettyp, utan att den dock i popularitet kan mäta sig med de sinnebildliga märkena, som i alla fall erbjödo betydligt större — även konstnärliga — uttrycksmöjligheter. Dock kunde även spegelmonogrammen, speciellt under rokokon, formas med utsökt konstnärlig elegans: icke så få bland dem visa prov härpå.

Dessa tvenne huvudtypers egentliga blomstringsperiod når sitt slut ungefär i och med 1700-talets utgång. Vid denna tid inträder ett skede av tillbakagång för den konstnärliga typografiska bokutstyrseln, av vilken boktryckarmärket kommit att utgöra en icke oväsentlig del. Massproduktion träder i stället

för kvalitetsarbete; den personliga insatsen, vilken i boktryckarmärket tagit sig ett uttryck, gör sig icke mer gällande i det snällpressens tidevarv som bryter in, med tyåtföljande mekanisering av det typografiska arbetet. Först på allra senaste tid har en — dock ännu långt ifrån allmän — strävan för en av konstnärlig och personlig smak präglad bokframställning ånyo väckts till liv, en strävan att hävda boktryckarkonstens ursprungliga egenskap av konst, och i samband därmed ha också boktryckarmärkena i deras olika former än en gång begynt komma till heders.

II.

BOKTRYCKARMÄRKEN I FÖR FINLAND UTOM LANDET TRYCKTA ARBETEN.

Som bekant infördes boktryckarkonsten i Finland först år 1642, då Åbo akademis tryckeri inrättades. Före denna tid var landet nödsakat att för sitt behov av tryck anlita officiner utom landets gränser. Innan jag övergår till de av boktryckarna i Finland använda märkena, kan det måhända vara skäl att med några ord beröra det för Finland i utlandet utförda trycket och de däri förekommande signeterna, vilka, även om de icke kunna räknas till vår boktryckerihistoria, dock tillhöra vår bokhistoria.

Den första för Finland tryckta boken är som bekant den på föranstaltande av biskop Conrad Bitz år 1488 utgivna mässboken för Åbo stift, *Missale Aboense.* Arbetet, en praktvolym i folio med rik typografisk utstyrsel, illuminerade initialer, tryck i svart och rött, är utfört av boktryckaren Bartholomæus Ghotan i Lybeck, som under en kortare tid, 1486—1487, även utövade sin verksamhet i Sverige och till och med gjort ett besök i Åbo 1493 på genomresa till Ryssland. Missale Aboense, som föreligger både på pergament och papper, prydes på sista sidan under kolofon av Ghotans boktryckarmärke, vilket sålunda är det första som kan hänföras till Fin-

lands bokhistoria. Märket, som är utfört i färger, utgöres av Ghotans vapensköld, uppburen av tvenne på odjur ridande sköldhållare, en grip och ett lejon (fig. 7). Genom den rika heraldiska dekorationen — det från Fust-Schöffer-signeten härstammande vapnets inramning av sköldhållare i djurgestalt — utgör märket en god representant för inkunabeltidens hol-

Fig. 7.

ländska märkestyp, vilken även i Nordtyskland vann relativt stor utbredning. Det karakteristiska för denna typ är just de sittande djurfigurerna som sköldhållare. Ghotan har begagnat sitt boktryckarmärke även i en lågtysk ettbladskalender för 1492 samt ytterligare i ett av honom för Sverige utfört arbete, Revelationes S. Birgittæ, tryckt i Lybeck 1492. Efter Ghotans död, som inträffade före 1496, återfinnes märket,

ehuru med tom vapensköld, hos en annan Lybecktryckare, Stephan Arndes, som tydligen inköpt en del av Ghotans typografiska materiel. Collijn har påvisat dess förekomst i ett av Arndes tryckt plenarium av 1509, Boek des hyllighen Ewangelij Profecien vnde Epistelen auer dat ghantze yaer mit der Glosen vnde Exempelen.[1])

Den andra i ordningen av de för Finland tryckta böckerna, Manuale Aboense (handbok för Åbo stift), är daterad 1522. Att döma av titelbladets dekorativa ramverk och den typografiska utstyrseln i övrigt härrör också den från ett tyskt tryckeri, men närmare kan dess ursprung icke preciseras, då den saknar varje uppgift om såväl tryckare som tryckort. Något boktryckarmärke uppvisar den ej heller. Med undantag för dessa båda verk äro samtliga följande för Finland avsedda eller av finländska författare utgivna skrifter av större betydelse före 1642 tryckta i Sverige eller dess baltiska provinser. Till de både bibliografiskt och historiskt märkligaste bland dessa höra de finska reformatorernas skrifter, i främsta rummet Mikael Agricolas, vilka som känt utgöra den finskspråkiga litteraturens äldsta minnesmärken. Agricolas arbeten utgingo från Stockholmsboktryckaren Amund Laurentssons (1543—1575) officin och erhöllo av honom en utstyrsel, som mången gång, med sina titelramar i rött, sina rika ornament o. s. v., överträffar den som gavs de samtidigt tryckta

[1]) *Isak Collijn: Die Wanderung eines Druckerzeichen* (Wiegendrucke und Handschriften. Festgabe Konrad Haebler zum 60. Geburtstage, Leipzig 1919), s. 74—79.

svenska böckerna. Amund Laurentsson, som även utfört en avsevärd del av det svenska reformationstrycket, bl. a. den äldsta tills vidare kända svenska katekesen av 1567, upptäckt år 1914 i Helsingfors Universitetsbibliotek av bibliotekarien Ragnar Dahlberg, använde flera boktryckarmärken, därav

Fig. 8.

tvenne i finska tryck. Första gången han över huvud begagnar ett tryckarmärke är i *Agricolas* år 1548 utgivna översättning av Nya testamentet, *Se Wsi Testamenti.* Märket, vilket är placerat på sista sidan under texten, tillhör den sinnebildliga typ, som framgick ur de rebusartade signeterna (fig. 8). Det utgöres av en hand hållande ett uppåtriktat svärd omgivet av eld och moln — en symbol för Guds ords skärpa —, och

är insatt i en dubbelcirkel med inskriptionen *Sermo Dei ignitus et penetrantior qvovis gladio ancipiti* (Guds ord är såsom eld och mer genomträngande än ett tveeggat svärd). Bildmotivet visar ett tydligt inflytande av reformationens idéer; svärdet som symbol för Guds ord användes redan av den förnämste tryckaren av Luthers skrifter Hans Lufft i Wittenberg, och ett med Laurentssons fullkomligt identiskt märke fördes ungefär samtidigt i det lutherska Eisleben av Andreas Petri. Sermo Dei-signeten återfinnes även i ett annat av Agricolas verk, *Se meiden Herran Jesusen Christusen Pina*, av 1549. Som ett slags signet användes av Amund Laurentsson också ett träsnitt, föreställande Kristusbarnet med världsgloben stående på en orm, det hela inramat av ett pelarvalv [1]) (fig. 9). Även detta märke, som, enligt vad jag skulle tro, utgör en efterbildning av ett av Lucas Cranach d. ä. utfört träsnitt i Wittemberger Heiligthumsbuch av 1509, förekommer första gången i ett finskt tryck, *Agricolas Weisut ja Ennostuxet* av 1551. I intetdera av dessa märken finnes, i form av initialer eller dylikt, någon hänsyftning på tryckarens namn.

Av närmast följande svenska boktryckare, som utfört arbeten för Finland, är Christopher Reusner (1611—1635) relativt flitigt anlitad. Han har bl. a. tryckt Ericus Erici's stora finska postilla i tvenne delar av 1621—1625, densammes finska katekes av 1614 samt de av Olof Elimæus 1618 och 1622

[1]) Jfr *Isak Collijn: Översikt av det svenska boktryckets historia 1483—1700* (Svend Dahls Bibliotekshandbok utg. av Samuel E. Bring, I, Uppsala 1924), s. 229.

Fig. 9.

ombesörjda editionerna av evangelier och epistlar på finska och hans psalmbok av 1621. I andra delen av *Ericus Erici's Postilla* förekommer, i anslutning till uppgifterna om tryckare och tryckår, ett slutstycke, vilket måhända torde kunna betraktas som ett av Reusner speciellt för finländska

tryck avsett tryckarmärke: Finlands vapen med storfurstlig krona i en rätt stilfull dekorativ inramning (fig. 10). Då även 1622 års upplaga av *Elimæus' Ewangeliumit ia Epistolat* på titelbladet för Finlands vapen, synes det icke alldeles uteslutet, att vi här ha att göra med ett slags signet. I slutet av postillans första del ingår, likaså i samband med upp-

Fig. 10.

gifterna om tryckare och tryckår, ett annat märke, en korsbärande, på knä nedsjunken Kristus inom en oval ram med inskriften *In manibus Domini sorsque salusque meæ...* [ett ord oläsligt] (i Herrens hand anförtror jag mitt öde)[1]. Det synes mig som skulle detta träsnitt på lika goda skäl som Amund Laurentssons nyssberörda bildmärken kunna betraktas som en signet.

[1]) Märket har här icke kunnat reproduceras, då det i Universitetsbibliotekets exemplar av Ericis Postilla är i högsta grad suddigt.

Ignatius Meurer (1613—1672) hör jämväl till de svenska boktryckare, som för det äldre finländska trycket spelat en betydande roll. Han har bl. a. tryckt några av de äldsta finska psalmboksupplagorna, den av kyrkoherden i Masku Hemming utgivna finska översättningen av Piæ Cantiones, Wanhain Suomen maan Pijspain, ja Kircon Esimiesten Latinan kielised laulud, av år 1616, vidare 1629 års upplaga av Ericus Erici's katekes, Bert. Hordells Passio av 1636, Manuale Finnonicum-upplagan av 1670 m. m. Meurer förde tvenne

Fig. 11.

olika boktryckarmärken med monogrammet I. M. inskrivet i en dubbelcirkel, där man läser orden *Immolor Malis Bestiis* (jag offras åt vilda djur); begynnelsebokstäverna utgöra tydligen, även de, en allusion på hans namn och yrke: Ignatius Meurer Boktryckare. Det större av dessa märken, som utgör ett slags illustration till devisen, har jag icke återfunnit i tryck för Finland; däremot förekommer det mindre (fig. 11), där monogramcirkeln uppbäres av tvenne lejon, i vilka de äldre märkenas sköldhållare gå igen, åtminstone i tre tryck för Finland: på titelbladet till 1652 års finska psalmboks evangelier och epistlar, på titelbladet till den av *Andr. Thuronius* utgivna

almanackan för 1665 samt i 1670 års Manuale, där det förekommer såväl på titelbladet till evangelier och epistlar som på ett särskilt blad i slutet av boken. Utöver dessa båda märken, vilka beskrivits och avbildats av såväl Klemming, Sjögren som Collijn [1]), förekommer i Meurer-tryck ganska ofta ytterligare ett tredje märke: en pelikan i en hästskoformig inramning av två nakna mansfigurer (fig. 12). Även detta

Fig. 12.

märke påträffar man i av honom för Finland tryckta arbeten, såsom *Thomas Florinus' Explicatio Catecheseos minoris D. Lutheri* av 1634 och *E. Schroderus' Formulæ puerilium colloquiorum* av 1668. Ehuru märket icke tidigare upptagits bland Meurers signeter, vore jag icke obenägen att betrakta det som en sådan. Till sitt ursprung är det ett verkligt boktryckar-

[1]) *G. E. Klemming* o. *J. E. Nordin: Svensk boktryckerihistoria 1483—1883*, Stockholm 1883, s. 159; *Arthur Sjögren: Ur anteckningsboken*, I (Nordisk Boktryckarkonst, årg. 8, Stockholm, 1907), s. 427—428; *I. Collijn:* anf. Översikt, s. 250 o. 256.

märke. Det utgör nämligen, på några få alldeles oväsentliga dekorativa detaljer när, en fullständig kopia av Leipzigtryckaren Johann Beyers (1577—1596) märke[1]), och det förefaller icke osannolikt, att Meurer, i likhet med många andra, för egen del övertagit ett gammalt boktryckarmärke och fört det som ett sådant. Symboliken i detta märke är religiöst betonad — pelikanen är en gammalkristlig sinnebild av Kristus.[2]) På vilka vägar detta märke kommit till Sverige är väl numera omöjligt att utreda. I Meurers ägo har det synbarligen hamnat, då han genom sitt giftermål med den 1604—1610 i Stockholm verkande boktryckaren Anund Olofsson Helsings änka kom i besittning av dennes tryckeri; i svenskt tryck förekommer det nämligen, så vitt jag har mig bekant, första gången i från dennes officin utgångna arbeten, bl. a. i *Sverigis Rijkis Ständers samdrechtige och frijwillige Afhandling och Besluut . . . uthi Nyköping . . . M.DC.XI*, tryckt 1612. I vilket syfte Helsing och Meurer än må ha använt det — blott som vignett eller som en verklig signet — är märket i alla fall anmärkningsvärt som ett av de första vandrande boktryckarmärkena i svenskt tryck.

Till denna kategori hör likaså det märke — Minerva stödjande sig på en sköld och med handen hållande i ett olivträd, från vilket ett språkband med devisen *Pacis opus* (fredens verk) slingrar sig (fig. 13) — som fördes av akademiboktryckaren i Uppsala Johan Pauli (1651—1661) och även förekommer i ett tryck tillhörande Finlands litteratur, Åbobisko-

[1]) Avbildat av *Gessner* i anf. arbete, I, s. 198, planschbilaga.
[2]) Jfr *Annemarie Meiner*, anf. arbete, s. 43.

pen *Johannes Elai Terserus' Annotationes in Genesin* av år 1655. Ursprungligen användes detta märke av Padua-tryckaren Paolo Frambotti (1642—1654), som antagligen hämtat idén till detsamma från Elzevierernas i det föregående beskrivna märke — den likartade kombinationen av olivträd, Minerva med hjälm och sköld samt språkband är ganska på-

Fig. 13.

fallande. Till Sverige bragtes det av Johan Janssonius d. ä. i Amsterdam, som år 1647 erhöll tillstånd att anlägga ett tryckeri i Stockholm; han överflyttade dock aldrig själv till Sverige, utan tryckeriet förestods först av holländaren Johannes Pauli, därefter av tysken Henric Curio, som slutligen 1664 inköpte tryckeriet och förde det till Uppsala. Pauli blev 1651 akademiboktryckare därstädes och annekterade märket av

Janssonius; när Curio 1661 efterträdde Pauli som akademiboktryckare tog också han det i bruk för egen del. Även Curios efterträdare Henric Keyser II följde i sin tur exemplet. Märkets historia är mycket typisk för de öden ett vandrande boktryckarmärke kan genomgå.[1])

Det Keyserska tryckeriet i Stockholm, grundlagt år 1633, har sin betydelse för Finlands bokhistoria framför

Fig. 14.

allt på grund därav att den förste Henric Keyser utförde tryckningen av 1642 års finska bibel, den äldsta finska helbibeln, ett verk av framstående typografisk kvalitet, rikt illustrerat med präktigt inramade träsnitt och med av Sigismund Vogel i koppar stucket titelblad och porträtt av drottning Kristina. Tryckeriet använde under Henric Keyser II:s tid flere olika märken, ett spegelmonogram och ett antal signe-

[1]) Jfr *Arthur Sjögren: Vandrande tryckare- och förläggaremärken* (Bibliografiska studier tillägnade Friherre Johannes Rudbeck på femtioårsdagen, Uppsala 1917), s. 69—70.

ter av slutstycketyp (cul-de-lampe). Ett sådant cul-de-lampe-märke (fig. 14), vars ursprung längre fram i annat sammanhand skall beröras, har jag observerat i en finländsk personskrift, *Olavus Magni Arenius' Status denatorum . . . Lijkpredijkningh Öfwer Herr Niels Erichzson Bergudd*, tryckt 1680. Sjögren, som först påvisat förekomsten av denna signet [1], har icke funnit det i tryck av tidigare datum än 1686; Arenius' likpredikning visar att det tagits i bruk åtminstone sex år tidigare.

Samma år det av Keyser II tryckta finska bibelverket utkom, fick Finland, som nyss nämndes, sitt första tryckeri, och därmed följde att landet icke mer för sitt behov av litteratur var hänvisat till främmande pressar, utan att detta behov kunde tillgodoses på inhemsk botten. Visserligen anlitades fortfarande då och då de svenska tryckerierna, framför allt de i Stockholm, men icke i samma utsträckning som tidigare. Det Keyserska tryckeriet är, torde man kunna påstå, den sista svenska officin, som i vår bokhistoria spelat en större roll.

[1]) *Ur anteckningsboken*, II (Nordisk Boktryckarkonst, årg. 8, Stockholm 1907), s. 433.

III.

BOKTRYCKARMÄRKEN HOS FINLÄNDSKA TRYCKARE.

1. Wald, Winter och Wall.

Åbo akademis och därmed också landets förste boktryckare blev den tidigare i Västerås verksamme Peder Eriksson Wald, som hösten 1642 tillträdde sin befattning i Åbo. Tryckeriet var mycket anspråkslöst, stilförrådet ringa och än mindre förrådet av dekorativa vignetter o. dyl., varför det av honom utförda trycket, som förnämligast omfattar akademiska disputationer och program, likpredikningar, bröllopsskrifter och annat liknande tillfällighetstryck, i allmänhet gör ett mycket torftigt intryck. Någon så att säga personlig signet förde Wald icke, men däremot förekommer å titelbladen till några av hans alster det svenska riksvapnet, vilket man måhända icke alldeles utan skäl torde kunna betrakta som ett slags boktryckarmärke. Enligt Collijn [1]) använde Amund Laurentsson såsom föreståndare för Kungliga tryckeriet i Stockholm det svenska riksvapnet som tryckarmärke, och i analogi härmed kan det tänkas att Wald i sin egenskap av

[1]) Anf. Översikt, s. 229.

kunglig akademiboktryckare gjort samma bruk av det. Walds vapensignet förekommer i tvenne olika varianter, båda i mycket litet format. Det tidigare (fig. 15), som egendomligt nog av riksvapnets fem fält blott uppvisar de båda övre och hjärtskölden med vasen, har jag funnit i en finskspråkig förordning *Cuningal. May:tin Placat Colmest yhteisest Solenn Rucous päiwäst,* tryckt 1647; den senare (fig. 16), där vapnets alla fem fält äro med, återfinnes dels i en annan kunglig

Fig. 15.

Fig. 16.

förordning *Kuningalisen May:tin Wahwistus* av 1649, dels i *Michael Olai Wexionius' Epitome Descriptionis Sueciæ, Gothiæ, Fenningiæ, et subjectarum provinciarum* av 1650. Det är möjligt att riksvapenmärkena begagnats av honom också i andra tryck, som förbisetts av mig, men till någon allmännare användning synas de i varje fall icke ha kommit.

Wald avled år 1653, och efterträddes i sin befattning som akademiboktryckare av Petrus Hansson från Stockholm, som gifte sig med hans änka. Så vitt jag kunnat finna hade Hansson icke något tryckarmärke; hans tryck är över huvud mycket fattigt på varje slag av typografisk dekoration. Hansson före-

stod tryckeriet till sin död år 1679, och följdes av Johan Larsson Wall, även han bördig från Stockholm. Redan under Hanssons tid visade sig det akademiska boktryckeriet ganska snart otillräckligt för den snabbt växande litterära produktionens krav. I det akademiska konsistoriet riktades skarpa anmärkningar både mot tryckeriet och boktryckaren av biskop Johan Gezelius d. ä., och till slut såg sig denne, på grund av de otillfredsställande förhållandena, föranlåten att själv inrätta ett eget tryckeri i Åbo. Detta tryckeri — det andra i landet — vidtog år 1669 med sin verksamhet. Dess förste föreståndare blev Johan Carlsson Winter, tidigare anställd vid boktryckeriet i Dorpat.

Både Wall och Winter, av vilka den förre avled 1710, den senare 1706, förde egna boktryckarmärken, till och med ett flertal sådana. Måhända utgjorde konkurrensen dem emellan en medverkande faktor härtill; man har annars svårt att förklara detta livliga, plötsligt manifesterade intresse för dekorativ signering, som tog sig uttryck i deras många olika signeter och som med dem lika hastigt utslocknade. Ingen finländsk boktryckare efter dem har ens närmelsevis i samma utsträckning som de gjort bruk av tryckarsigneter.

Av de båda konkurrenterna synes J o h a n W i n t e r vara den, som först börjat använda ett eget boktryckarmärke. Det tidigaste av honom förda märke jag känner utgöres av ett i en lagerkrans infattat spegelmonogram med hans initialer J C W (fig. 17). Märket, som till formatet är relativt litet,

förekommer första gången i *Muutamat Yxikertaiset Kysymyxet* av 1671 samt i *Joh. Gezelius d. ä:s Historia Perbrevis, I. De ortu, progressu, et exitu Augustanæ Confessionis* etc. av samma år. Dessutom har jag observerat det i *Lucii Annæi Flori Rerum Romanarum Editio Nova* av 1675. Till utförandet är monogrammet tämligen enkelt och primitivt, men saknar som den första i Finland uppträdande representanten för den vid denna tid utomlands mycket populära — och även i Sverige

Fig. 17.

Fig. 18.

bl. a. hos Henric Keyser II företrädda — spegelmonogramtypen icke sitt intresse. En variant av detta märke, obetydligt större (fig. 18), togs något senare i bruk av Winter, som använde den bl. a. i den år 1687 utgivna nya upplagan av nyssnämnda *Muutamat Yxikertaiset Kysymyxet* och i *Johannes Flachsenius' Epitome gnomonicæ, mechanicæ, arithmeticæ denariæ, & calculi pro loco cometoe obtinendo* av 1692. I ytterligare en tredje form användes spegelmonogramtypen av Winter. Bland av honom utförda personskrifter finnas tre patentfoliotryck, där texten inramas av en äreport med kolonner av palmträd och lurblåsande änglar, som upp-

bära en krans; i dessa finnes i ett fält nederst å högra kolonnbasen tryckarens monogram — denna gång utan C — insatt, medan vänstra kolonnbasen upptages av boktryckarvapnet: en grip med två tryckarbollar. I två av trycken, *Bröllopz-Skrifft . . . [till] Johannes C. Lajbeck . . . Sampt . . . Elisabetha Olofz Dotter Bratt* etc., antagligen tryckt 1683, samt *Kärlekens Band . . . stadfäster . . . Johan Aurelius . . . medh*

Fig. 19.

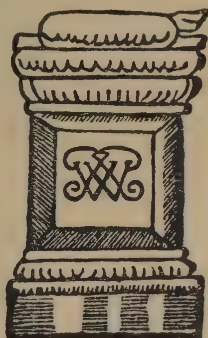

Fig. 20.

. . . Sophia Langia . . . 1688, vilka i fråga om den typografiska dekorationen fullkomligt överensstämma med varandra, äro även monogram och boktryckarvapen identiska (fig. 19). Det tredje trycket, *Lyckönskan til . . . Carl Feifz . . . Sampt . . . Elisabetha Rampz . . . Bröllops-Fäst . . . 1677,* som också i övrigt företer vissa avvikelser, har monogrammet och boktryckarvapnet i något mindre format (fig. 20). På intet av bladen är tryckarens namn utsatt, ej heller tryckortens, men något tvivel kan knappast råda om att Winter är tryckaren;

dels hänföra sig åtminstone tvenne av trycken till personer från Finland[1]), dels äro de i dem förekommande monogrammen till sin typ mycket nära besläktade med de av Winter annars använda. Samtliga dessa tre tryck, vilka först beskrivits av Sjögren[2]), som också reproducerat två av dem, saknas tyvärr i Helsingfors Universitetsbibliotek, vilket är att beklaga, så mycket mer som de även ur en annan synpunkt äro märkliga. Enligt vad Sjögren påvisat är det nämligen här boktryckarvapnet[3]) första gången förekommer i tryck utförda inom det svenska rikets gränser. För oss i Finland kan det ju ha sitt lilla kuriositetsintresse att annotera, att äran av denna introduktion tillkommer en boktryckare i Finland.

Utom monogrammen förde Winter även ett par andra boktryckaremärken: kompositioner av den vanliga sinnebildliga typen. De äro till antalet tre, och vi kunna för korthetens skull kalla dem „Pelikanen", „Aquilo serenat" och „Trädet".

Det första av dessa (fig. 21) framställer en pelikan med lyfta vingar, vilken med sitt eget blod matar sina ungar. Märket kan återföras på en mängd förebilder: pelikanmotivet är en i boktryckerihistorien ofta återkommande märkestyp. I svenskt tryck förekommer det, som nyss påvisats, hos Meurer, vars

[1]) Johannes C. Lajbeck dog som kyrkoherde i Pyhäjoki 1695; Sophia Lang var dotter till kyrkoherden i Eura Matthias Lang.

[2]) *Ur anteckningsboken*, XIV (Nordisk Boktryckarkonst, årg. 18, Stockholm 1917), s. 22—24.

[3]) Närmare uppgifter om boktryckarvapnet och dess uppkomst i *Faulmann:* anf. arb., s. 412 ff, o. *Klemming & Nordin:* anf. arbete, s. 41—42.

signet härstammar från en tysk tryckare. En pelikan med ungar, sedd i profil, fördes vid 1600-talets mitt som märke av Henning Müller i Helmstädt, och precis samma märke användes även av den med honom ungefär samtidige Nordhausentryckaren Johann Erasmus Hynitzsch. Det äldsta pelikanmärket är antagligen det, som tillhörde den i det föregående nämnde Nürnbergtryckaren Sensenschmids kompanjon Andreas

Fig. 21.

Friesner, vars vapensköld i deras gemensamma dubbelsignet uppvisar en pelikan, som med näbben hugger sig i bröstet. Även i Frankrike förekommo märken med pelikanen som sinnebild, bl. a. förde familjen de Marnef i Paris i slutet av 1500-talet ett sådant. I deras märke[1]) synes Winters signet ha sin närmaste förebild. Winters pelikansignet anträffas i ett relativt stort antal av honom utförda tryck. De tidigaste jag funnit äro daterade 1672, såsom t. ex. *Joh. Gezelius*

[1]) Avbildat bl. a. i *Catalogue de la Bibliothèque Hammer à Stockholm. Planches,* Stockholm 1886, pl. LXXV.

d. ä:s Encyclopædia synoptica och densammes *Vocum Latinarum Sylloge.* Även långt efter det Winter dött och tryckeriet övergått i andra händer stöter man stundom på detta märke, slitet och skamfilat, som en titeldekoration vid sidan av alla möjliga andra, främst i de finskspråkiga arkvisor, som vid mitten av 1700-talet trycktes av Jacob Merckell, i vars vignettförråd det slutligen hamnat, t. ex. *Yhden Surun ja murhen alla olewaisen Jumalan Lapsen Weisu* av 1754.

Fig. 22.

Winters andra sinnebildliga signet, Aquilo serenat (fig. 22), utgöres av en ganska egendomlig, men i konstnärligt hänseende inte särdeles lyckad komposition: inom en oval kartusch en sol och en stjärna, flankerade till vänster av ett blåsande kerubhuvud, till höger av ett bortdrivande moln, därunder devisen *Aquilo serenat* (nordanvinden gör [himlen] klar), och mellan de båda orden tryckarens initialer i ett miniatyrspegelmonogram. Märkets bildmotiv får sin förklaring av devisen, vilken tydligen alluderar på att boktryckarkonsten som en frisk nordanvind skingrar okunnighetens moln och töcken och låter vetandets sol lysa över världen. Någon motsvarighet till detta

märke har jag, med det jämförelsematerial jag förfogat över, icke lyckats finna; det är också möjligt, att någon förebild icke existerat, utan att det komponerats av Winter själv. Anmärkningsvärt är det lilla monogrammet längst nere; det kan återföras på de små monogram, vilka i samtida utländska märken ofta förekomma med samma placering. Aquilo serenat-signeten har av Winter företrädesvis använts i editioner av

Fig. 23.

klassiska auktorer eller i arbeten av grammatikaliskt innehåll. I tryck av tidigare datum än 1675 har jag icke funnit det; det äldsta av mig observerade arbetet med ifrågavarande märke är en nämnda år utgiven upplaga av *Curtius Rufus' De rebus gestis Alexandri Magni.*

Trädet (fig. 23), Winters tredje märke av hithörande slag, utgöres av en alm, omslingrad av ett språkband med devisen *Virtus gloriam parit* (dygd skapar ära). Typen hör till de allra vanligaste. Redan i de franska märkena från slutet av 1400-talet, en Simon Vostre's, en Robert Gourmont's, infördes

trädet som sköldhållare för boktryckarens vapen. Allt sedan dess har trädet — med eller utan språkband —, ofta kombinerat med en mänsklig gestalt, en apostel, en eremit, en mytologisk figur o. s. v., av olika boktryckare i olika land använts som motiv i deras märken. I många fall ligger väl tanken på kunskapens träd till grund för dess användning, men icke sällan har trädet tilldelats även andra symboliska betydelser, som t. ex. i fråga om Elzeviverernas Ne extra oleasmärke. Winters trädmärke är i stort sett ganska typiskt för arten, men saknar den dekorativa hållning, som utmärker många av dess förebilder, t. ex. Frambottis i det föregående berörda Minervamärke. *Olaus Laurœus' Enchiridion logicum* av 1686 är det tidigaste tryck, i vilket jag funnit denna signet begagnad av Winter, som för övrigt gjort ett ganska flitigt bruk av den. Den förekommer även i åtminstone ett tryck signerat av Winters närmaste efterträdare Henrik Christopher Merckell, nämligen i *Isr. J. Nesselius'* disputation *De delectu literarum* av 1707.

Monogrammen och de tre figurmärkena utgöra Winters egentliga tryckarmärken. Därutöver använde han som märke ytterligare ett slutstycke (fig. 24), vilket han genom att i detsamma insätta sina initialer förvandlat till en signet, ett förfarande som vid denna tid tyckes ha varit mycket vanligt och i stor utsträckning praktiserades av svenska tryckare, bl. a. av Henric Keyser II, vars i det föregående omnämnda cul-de-lampe-signet tillhör just denna kategori. Winters signerade slutstycke är av ganska stort format: en blomsterdekoration,

sammanhållen av en bågformig bladkrans, med en stjärnformig blomma i mitten, där Winters initialer J W i spegelmonogram äro anbragta. Blott i ett enda tryck har jag tills vidare funnit denna signet, nämligen i *Erich Forsenius'* fägnekväde

Fig. 24.

vid promotionen 1691, *Stoormächtigste Konung Carl Then Ellofftes Höga Födelses Fäst.* Efter Winters död övertogs vignetten av hans efterträdare och synes icke så sällan i skrifter från 1700-talets mitt, men förekommer då alltid med tom blomma, utan några initialer, som t. ex. i *Johan Forshœlls* av Jacob Merckell tryckta promotionspoem *Wälment Fägne-Dicht* av 1751. Även i svenska tryck har jag återfunnit

detta slutstycke utan initialer, bl. a. i några Uppsalaprogram. — Ytterligare återstår att nämna ett av Winter använt märke, vilket dock knappast kan räknas bland hans egna signeter, utan är ett främmande boktryckarmärke, som av honom tillfälligtvis tagits i bruk. I Finland är detta märke bland

Fig. 25.

egentliga boktryckarmärken den första företrädaren för denna kategori av vandrande signeter — jag medräknar nämligen icke Winters pelikansignet, emedan den, så vitt jag vet, icke utgör någon direkt kopia, utan blott ett motivlån. Ifrågavarande mäike (fig. 25) förekommer på titelbladet till *Henric Florinus'* 1678 utgivna *Nomenclatura Rerum brevissima, Latino—Sveco—Finnonica* och föreställer en bevin-

gad, i tvenne basuner blåsande Fama, som svävar över en på marken stående sfär, vilken omgives av två manliga gestalter, den ena stödjande sig på en spade, den andra med en gradstock för ögat; från Famas sidor utgår ett språkband med devisen *Vivitur ingenio* (snille ger liv). Detta märke, med sin motivanhopning rätt typiskt för barockens signetformer, utgör en trogen, blott något förstorad kopia av ett av de boktryckar- och förläggarmärken, som fördes av den redan tidigare omtalade Johan Janssonius d. ä. i Amsterdam och förekommer såväl i hans holländska som i hans svenska tryck.[1]) Märket togs, liksom Minerva-signeten, i bruk även av Henric Curio och Henric Keyser under den tid de voro akademiboktryckare i Uppsala; man återfinner det bl. a. i Terserus' av Keyser år 1688 tryckta *Sacra Chronologia.* Via Sverige har det antagligen kommit till Winter, men huruvida han på ett eller annat sätt förvärvat sig en färdig träsnittsstock eller låtit utskära en ny sådan, är en fråga som måste lämnas obesvarad. I det senare fallet hade han väl tydligen haft för avsikt att i större utsträckning begagna märket, men då detta icke skett, utan det använts blott en enda gång, ville man icke gärna hålla detta antagande för troligt. Å andra sidan skiljer märket sig icke blott till formatet från de övriga av denna typ, utan även däri att, medan i dessa Fama med ena foten lätt berör sfären, den sköna gudinnan i Wintervarianten förlorat detta lilla fotfäste och befinner sig ett gott stycke högre upp i rymden. Detta, som undgått Sjögren, synes, trots allt, tala för att faktiskt en

[1]) Jfr Sjögren: *Vandrande tryckare- och förläggaremärken*, s. 68—70.

ny träsnittsstock anskaffats av Winter, eller också ge vid handen, att en med Winters märke i allo överensstämmande tidigare variant existerat, ehuru den icke blivit uppmärksammad. Som ett egendomligt sammanträffande förtjänar måhända här påpekas, att märket ytterligare, om än i stympad form, uppträder även hos Wall, i *Magnus Steens* av honom tryckta disputation *Exercitatio mathematica De causis mutationis*

Fig. 26.

decimæ qvartæ lunæ paschalis av 1691 (fig. 26). Som slutvignett förekommer nämligen här, i någon mån förstorad, nedre delen av det ursprungliga märket: sfären och de två omgivande männen, medan ryktets basunblåsande gudinna och devisen med språkbandet bortfallit. I denna form erinrar märket rätt mycket om ett annat tryckaremärke av holländskt ursprung, Amsterdamboktryckaren Johannes Blæu's, som i analogi med Walls vignett visar sfären med en manlig gestalt på vardera sidan, och saknar Fama och devis; men hos Blæu äro männens attribut spade och gradstock ersatta av en lie

och en klubba. Blæus signet förekommer bl. a. i *H u g o G r o t i u s' Florum sparsio ad ivs Ivstinianeum* av 1643.

De av Winter förda signeterna äro ju icke så få, men än talrikare äro i alla fall de märken, som användes av J o h a n L a r s s o n W a l l. Det övervägande flertalet av dem utgöras dock av vignetter, vilka, på samma sätt som i fråga om det av Winter begagnade slutstycket, genom insatta initialer av honom apterats till signeter. Emellertid ägde dock även han några så att säga verkliga tryckarmärken.

De viktigaste av dem äro tvenne trädmärken, vilka ha sin kuriösa historia och redan därför framom de övriga påkalla uppmärksamhet. I ett antal tryck från 1685, t. ex. *P e t r u s H a h n s* disputation *Specimen physiologicum inaugurale, continens validissima quædam rationum momenta pro positiva formarum substantium in sphera naturali existentia,* använder Wall som märke en alm, omslingrad av ett språkband med devisen *Virtus gloriam parit,* på vars högra sida en manlig figur är ställd, vilken på grund av glorian kring hjässan synes avsedd att föreställa antingen en apostel eller ett helgon (fig. 27). Trädet är, konstatera vi med en viss överraskning, precis detsamma som förekommer hos Winter, devisen likaså; enda olikheten mellan de båda märkena består däri, att apostlafiguren i Winters signet är eliminerad. Här föreligger således ett fall av den mest påtagliga efterapning, ett av dessa „lån", som äro förutsättningen för boktryckarmärkenas vandringar. Till sällsyntheterna torde dock höra, att av tvenne

samtida boktryckare i samma stad den ena helt ogenerat annekterar den andras, låt så vara med uteslutning av en detalj, men annars i absolut oförändrat skick. Den skyldiga är i detta fall Winter. Som vi erinra oss förekommer nämligen hans trädmärke icke i tryck av tidigare datum än 1686, medan Wall introducerar sitt 1685 och för övrigt begagnar det blott detta enda år, tydligen just för att Winter lagt beslag på det.

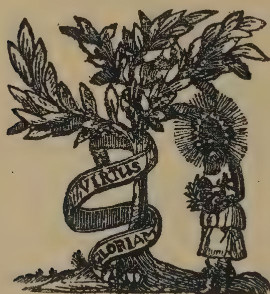

Fig. 27.

Fig. 28.

Wall har således otvivelaktigt prioritetsrätten till märket och Winter är tjuven; någon annan slutsats kan man svårligen draga. För att i någon mån överskyla saken har Winter, som nämnt, bortlämnat apostlafiguren, men den bibehållna devisen vittnar i alla fall tillräckligt starkt emot honom. Man kan taga för givet att Wall inte precis med blida ögon betraktat detta egendomliga förfarande. Emellertid synes han av en eller annan anledning ha resignerat och låtit konkurrenten förbli i okvald besittning av märket, ty efter 1685 föres det icke mer av honom, blott av Winter.

Wall tog dock sin lilla revansch. Han skaffade sig omedelbart ett annat trädmärke (fig. 28), även denna gång med devis, och till yttermera visso placerade han strax under trädets rot sina initialer J L W i ett slags monogram, som även förekommer i en mängd av hans andra signeter. Och den nya devisen *Floresco Arrosa Insectis* (jag blomstrar fastän frätt av insekter) är Walls svar på Winters illojala manipulationer. Den är till sin innebörd av påtaglig polemisk karaktär: hänsyftningen på insekterna — Wall tänker tydligen på bladlöss — som tära på hans träd, har sin udd så tydligt som möjligt riktad mot Winter och avser nog att på ett fint sätt upplysa denne om vad Wall närmast förliknar honom vid. Det nya märket, som vi påträffa bl. a. under företalet i *Gabriel Wallenius' Uthläggning Öfwer Söndagz-Evangelierne* av 1686 och i ett flertal disputationer, fick han behålla i fred. Det fördes av honom ända in på 1700-talet, liksom Winter å sin sida begagnade sitt träd under hela sin återstående verksamhetstid. Situationen saknar icke sin komiska sida: tvenne snarlika, parallellt begagnade märken, det ena i sin devis skyltande med dygden som bringar dess utövare ära, det andra med sin devis en ständigt upprepad ironisk snärt mot beskaffenheten av den dygd, varav motparten berömmer sig. Som vi finna, kunna till och med de till synes i allmänhet så oskyldiga boktryckarmärkena visa sig som rätt indiskreta små kulturhistoriska dokument, vilka låta oss utläsa åtminstone konturerna av de konflikter och tragikomedier, i vilka de personligheter, som i tiden förde dem, voro invecklade. Walls och

Winters trädmärken äro säkerligen icke de enda signeter, bakom vilkas symboler eller deviser det kan ligga någon historia förborgad.

Utom de båda trädmärkena möter man hos Wall även tvenne andra egentliga signeter: ett figurmärke och ett spegelmonogram. Det förstnämnda visar inom en oval, stiliserad bladkrans ett träd med underskriften *Curvata resurgo* (om än krökt, reser jag mig). Där kransen nedtill sluter sig och bildar ett litet cirkelrunt tomt fält, se vi i tryck från åren 1683—1685, t. ex. *Petr. Laurbecchius*' disputation *De aëre* (1683) bokstäverna Æ I insatta (fig. 29), i skrifter jämväl från 1685 och av senare datum, såsom *P. Hahns Cataractæ aqvarum* (1689), däremot — åtminstone — initialerna L I (fig. 30). Att vi ha att göra med ett boktryckarmärke, och inte bara med en dekorativ vignett i allmänhet, synes mig stå utom allt tvivel. Men huruvida märket får räknas bland Walls egna signeter, är ett spörsmål, som måhända bör underkastas diskussion. I fråga om den tidigare varianten har man synbarligen att göra med ett av Wall i oförändrad form lånat märke av för mig tills vidare okänt ursprung. Bokstäverna Æ I synas mig nämligen icke på något sätt låta sig tolkas som en hänsyftning på Wall, utan peka av allt att döma på en främmande tryckare med dessa initialer. Däremot är det icke uteslutet, att den senare varianten kan rubriceras som en verklig Wall-signet. Granskar man den nämligen närmare skall man finna att de här ingående initialerna icke äro nyinsatta, utan åstadkommits genom att i träsnittsstocken vissa

delar av det ursprungliga Æ avlägsnats, så att resten kommit att bilda ett L och att samtidigt cirkeln kring initialerna undergått en liknande procedur, varigenom ett J erhållits: alltså två av Walls initialer L[arsson] och J[ohan]. Ordningsföljden är visserligen den oriktiga, men detta får sin förklaring av den utskrapningsmetod som tillämpades och som inte läm-

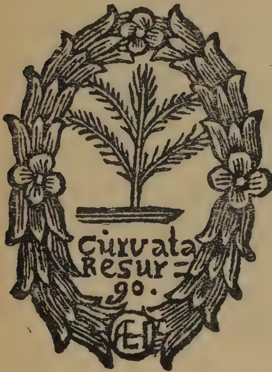

Fig. 29.

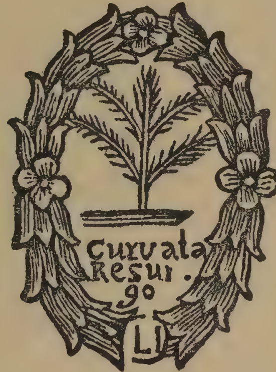

Fig. 30.

nade något val övrigt. Beträffande initialen W[all] ställer sig saken en smula mer invecklad. Synbarligen har dock Wall, visserligen utan att ställa alltför stränga krav på tydligheten, ansett att man med litet god vilja — och kanske en smula fantasi på samma gång — bör kunna utläsa ett V ur den vinkel det från den tidigare varianten kvarstående I'et bildar med det nya J'et; och därmed har han alla sina tre initialer färdiga. Denna hypotes skall måhända, och, vare det gärna erkänt, icke utan skäl, betraktas som något

djärv; men den synes mig i alla fall innebära den enda tänkbara förklaringen till att en initialförändring i märket överhuvud ägt rum. Utan något syfte har den naturligtvis icke skett, och syftet kan väl knappast ha varit något annat än att i någon form — och tydligen med så liten möda som möjligt — få Walls initialer anbragta i märket. Att resultatet blivit ganska otillfredsställande inverkar icke på saken; det väsentliga är uppsåtet att av det lånade märket skapa ett eget. Föreligger detta uppsåt, vilket jag icke anser osannolikt, bör märket även i och med detsamma räknas bland Walls signeter. Till sin form påminner det något om ett av Curios märken, vilket i sin tur har tyska förebilder. Devisen Curvata resurgo användes i ett trädmärke av Parisboktryckaren Augustin Courbé i början av 1600-talet.

Fig. 31.

Det hos Wall förekommande spegelmonogrammet (fig. 31) synes mig även, i likhet med Curvata resurgo-signeten, böra tagas med en viss försiktighet. Det förekommer, enligt vad

jag kunnat finna, i blott ett enda tryck: *Petrus Hahns Dissertatio physica, De gloria brutorum* av 1691. Monogrammet, inom en upptill öppen palmbladskrans, är ganska klumpigt utfört, med hopgyttrade, svårdechiffrerade bokstäver. Initialerna J L W kunna urskiljas, men därutöver ytterligare ett R och ett T samt — måhända — ett V. Under denna sistnämnda förutsättning finge man då kombinationen J L W R V T, i vilken bokstäverna R V T vore att uttyda som Regiæ Vniversitatis Typographus, en benämning som Wall i en del av sina tryck använder, bl. a. i *Dan. Achrelius'* disputation *De peregrinatione* av 1685, där den förekommer i den förkortade formen R U T. Denna lösning av spegelmonogrammets rebus gör icke anspråk på att vara obetingat giltig. Dock ville jag, med hänsyn till de relativt tydligt framträdande initialerna J L W, hålla för troligt, att det i alla händelser hänför sig till Wall.

Walls övriga signeter utgöras samtliga av vignetter med hans initialer, vanligen i samma monogramform han använde i sitt senare trädmärke. För överskådlighetens skull indela vi dem i tvenne kategorier: överstycken och slutstycken eller culs-de-lampe.

Överstyckena äro till antalet fem; vi kalla dem för korthetens skull „Urnan", „Ängeln", „Pyramiden", „Kransen" och „Trädovalen".

Urnan (fig. 32), som förekommer i tryck både från 1680- och 1690-talet, t. ex. i *Simon Tolpos Discursus metaphysicus De Signo & Signato* av 1696, är en variant av ett i äldre

svenska tryck ganska ofta använt och även hos Winter förekommande överstyckemotiv, som jämväl i utlandet har sina motsvarigheter. Bland annat har jag i ett engelskt tryck, *Chaucers Amorum Troili & Cressidæ Libri duo priores*, Oxfordupplagan 1635, funnit ett med det av Wall använda i det närmaste överensstämmande överstycke. Walls vignett, med initialerna i den nyssnämnda monogramformen, är som dekoration betraktad ganska torftig och intresselös.

Fig. 32.

Betydligt rikare och fylligare te sig däremot Ängeln och Pyramiden. Båda äro till formen långsträckta, av täta blad- och blomornament täckta rektanglar, av vilka den förra (fig. 33) i mitten har en änglafigur med utbredda vingar, den senare (fig. 34) inom en oval ram en pyramid med Guds allseende öga däröver. Även i dem använder Wall monogramtypen för sina initialer. Ängeln förekommer i främsta rummet i skrifter av folioformat såsom hyllningskväden, promotionsdikter o. dyl., t. ex. *Conrad Quensels Phoebi radii* av 1694, Pyramiden likaså ganska ofta i detta slags tryck, men därjämte också i disputationer in kvarto, bl. a. i *Magnus*

Steens Discursus academicus De placitis astronomorum præcipuis av samma år. Denna sistnämnda vignett togs, med bibehållande av Walls initialer, i bruk också av hans efter-

Fig. 33.

Fig. 34.

trädare Anders Björkman, såsom i *Laurentius Tammelins* promotionsdikt av 1712. Även Ängeln användes efter Walls död både med och utan hans monogram, i det senare fallet i något utvidgat format. Hos Björkman förekommer vignetten utan initialer t. ex. i *P. Tigerstedts* person-

skrift *Då Justitiæ-Borgmästaren . . . Herr Anders Lind Medh Wälborne . . . Brita Tigerstedt . . . sammanvigdes* av 1711, av Erik Flodström användes den med Walls initialer bl. a. i *Bouquet a Monsieur Lilliestierna* av 1729. För Ängeln har jag icke funnit några påvisbara motstycken; däremot företer det andra överstyckets oval med pyramiden en ganska nära överensstämmelse med en i tyska slutvignetter, bl. a. hos Johann Jacob Moser i Züllickau och Herold i Hamburg, förekommande dekoration, som i något förändrad form går igen hos de svenska tryckarne C. F. Broocman i Norrköping och Lars Salvius i Stockholm.[1]) Både de ifrågavarande tyska och svenska pyramidbilderna uppträda senare än Walls. Antagligt är att samtliga efterbilda en gemensam, tills vidare icke identifierad urtyp, som envar sedan på sitt håll förändrat efter egen smak.

Den fjärde vignetten av överstycketyp, Kransen (fig. 35), visar en lagerkrans uppburen av tvenne bevingade keruber. Walls initialer — till de vanliga J L W har han här, efter L[ars], ytterligare fogat ett S[on] — äro placerade på båda sidor samt över och under kransen. Endast i en enda av Wall själv tryckt skrift har jag tills vidare funnit denna vignett, nämligen i Matthias Martinius' *Parnassus Regum Sveciæ* av 1686, men däremot ha hans efterföljare gjort ett så mycket flitigare bruk av den. Flodström begagnar den i en mängd skrifter, t. ex. i Alexander Hacks *Dygdenes Lön*

[1]) Ifrågavarande tyska och svenska vignetter avbildas av Arthur Sjögren i *Herman Arnold Möllers boktryckaremärken* (Meddelanden för bokvänner 1919, h. 3, Stockholm 1919), s. 73—74.

av 1726, Johan Kämpe i *Joh. Braxers Adclamatio votiva* av 1729, Jacob Merckell i *Forshælls* i det föregående nämnda *Wälment Fägne-Dicht* av 1751, och till och med så sent som hos Johan Christopher Frenckell förekommer vignet-

Fig. 35.

Fig. 36.

ten — fortfarande med Walls initialer — t. ex. i *Martin Laurins* personskrift *Cosca . . . Mag. Bengt Zimmerman Nijnmyös . . . Neitzy Maria Mathesia Sisälle-käwit Yhtehen . . . Awiolijttohon* av 1764. Vignettens barockmotiv, kransen uppburen av änglar eller keruber, är ett av de vanligaste i synnerhet i gratulationsverser vid bröllop och trolovningar m. m.

I vårt inhemska tryck finna vi det varierat i olika former hos både Winter och Kämpe.

Trädovalen, Walls femte överstycke, närmar sig till formen i någon mån Ängeln och Pyramiden, men är i dekorativt avseende dem mycket underlägset (fig. 36). Mitten upptages, som i pyramiden, av en oval; inom denna synes ett träd, under vilket Walls initialer, denna gång blott ett J och ett W, äro anbragta. Märket är sällsynt; Wall själv har, enligt vad mina

Fig. 37.

undersökningar gett vid handen, använt det blott tvenne gånger, i *Joh. Flachsenius'* disputation *Mare Aeneum Solomoneum* av 1691 samt i en personskrift, *Sorgetankar, Då . . . Gudmund Höökz Andelösa Lekamen . . . nedsattes uti sitt Hwijlorum i Åbo DomKyrckia den 27 Martii år 1695.* Hos Flodström har jag återfunnit det, med bibehållna initialer, jämväl i tvenne tryck: *Dan. Juslenius'* disputation *De Mari fuso* av 1723 och *Petrus Elfvings Commentarioli in Urbani Hjärnes Pharmacopoeam* av 1725, men i stympat skick, i det att på vardera sidan ett stycke bortskurits, tydligen för att göra vignetten användbar för litet oktavformat.

Ett slags mellanform mellan över- och slutstycke representerar en av Wall använd vignett, vilken hos honom förekommer i båda dessa egenskaper (fig. 37). Den hör till Walls flitigast använda vignettsigneter. Egentligen utgör den mittersta delen av ett överstycke, som begagnats av både Meurer och Eberdt i Stockholm, av den förre t. ex. i en likpredikan över Sten Månsson Brochii hustru Maria Eleonora Rogge av 1669, av den senare bl. a. i Samuel Columbus' *Bibliske Werld*

Fig. 38.

av 1687. Wall, som på vanligt sätt förvandlat den utbrutna delen till en signet genom att insätta sitt monogram, har använt den som överstycke t. ex. i *Israel J.* Nesselius' disputation *TOY KPONOY* av 1707, som slutstycke åter bl. a. i Chr. Alanders disputation *De gradibus academicis* av 1700. I ett enda tryck har jag dessutom funnit vignetten placerad på själva titelbladet, nämligen i David Lunds akademiska inbjudningsskrift *Literarum humaniorum seriis cultoribus* av 1691. Efter Wall använde hans efterträdare den i tryck av olika slag långt in på sjuttonhundratalet.

Walls rena cul-de-lampe-signeter äro till antalet icke färre än åtta. I jämförelse med överstyckena erbjuda de ett betyd-

ligt större intresse, i det att åtminstone ett par av dem kunna berömma sig av rätt vördnadsvärda stamträd.

Till dessa hör i främsta rummet den av Wall med ganska stor förkärlek använda signet, vilken vi, på grund av dess ursprung, kunde kalla Elzeviersköld̈en (fig. 38). Arthur Sjögren, som ägnat hela den typ den företräder en närmare undersökning [1]), anför att de äldsta tryck i vilka han påträffat en vignett av denna art äro *Thomæ de Kempi's Anderijke Betrachtelse . . . Om Christi Effterföllielse* och *Een Nyttigh Hand-book . . .*, båda tryckta av Grefwe i Göteborg år 1675. I skölden är insatt Tidemand Grefwes monogram. I tyska och franska tryck av något senare datum — det tidigaste från 1676 — har han observerat varianter av typen, dels med öppen sköld, dels med ett i densamma placerat hjärta, ur vilket trenne blommor spira upp. Emellertid går typen betydligt längre tillbaka i tiden; den härstammar nämligen från Elzeviererna. Mönstret för alla senare efterbildningar utgöres, så vitt jag kan finna, av en serie inbördes nära besläktade culs-de-lampe, som fördes av dessa [2]). En av dem [3]), första gången använd i en från Leyden-officinen utgången Ovidius-edition av 1629, utgör den direkta förebilden för Grefwes signet: den enda olikheten består däri, att Göteborgs-

[1]) *Ur anteckningsboken* II, s. 431—435. Jfr även *Sjögrens Något om äldre svenska bokförläggaremärken* (Pro novitate II, Stockholm 1914), s. 271.

[2]) Avbildade av *G. Berghman i Études sur la bibliographie Elzevirienne,* Stockholm 1885.

[3]) *Berghman,* anf. arb., fig. 32.

trycket i skölden visar det nyssnämnda monogrammet, medan Leydentrycket för de korslagda nycklarna i staden Leydens vapen. I Sverige ha, enligt Sjögren, utom av Grefwe, likartade vignetter förts som signeter även av Henric Curio i Uppsala och Henric Keyser II, samt som slutstycke, utan initialer, av David Kämpe i Lund. Ännu så sent som 1870 dyker vignetten i Sverige upp som slutstycke med blank sköld i ett från Kumblinska tryckeriet i Stockholm utgånget arbete. Henric Keyser II:s i det föregående berörda vignettsignet i *Arenius' Status denatorum* tillhör denna samma typ, men har dock undergått en ganska märkbar omformning; bl. a. ha de i utländska varianter förekommande tre blommorna, jämte hans initialer, införts i skölden. Walls märke ansluter sig mycket nära till Elzevier-urtypen och dess direkta avläggare i svenskt tryck. Med undantag för det insatta monogrammet skola knappast några andra avvikelser från Elzeviervignetten kunna påvisas, än att den är ett grand större, varigenom grenverket ter sig något glesare, samt att den uppslagna boken ovanför skölden bär inskriften *Jeho — Vah*, detta troligen också, enligt vad Sjögren påvisat, en hänsyftning på tryckarens namn. Wall använde sin signet åtminstone från och med år 1686; bland annat förekommer den i *Gabriel Wallenius' Uthläggning* av nämnda år och i *Daniel Achrelius' Scientiarum magnes* av 1690. Utan initialer förekommer vignetten i Finland som slutstycke även hos Winter, i *Luthers Parvus Catechismus* av 1704, samt längre fram hos Johan Christopher Merckell i *Isaac Ervasts Samvets Pröfning i synnerhet*

För Huushåll-ståndet av 1738. I starkt förminskad skala har ett slutstycke av denna typ kommit till användning i ett tryck från allra senaste tid: *Axel Gabriels* [*Haartmans*] *Kortfattade upplysningar om Finlands äldsta tryckeri, nuvarande Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget,* tryckt å ifrågavarande officin 1920, alltså i det närmaste 300 år efter det mönstret, Elzevierernas vignett, togs i bruk (se titelbladet).

Även till det slutstycke, vilket vi vilja kalla Fruktklasen (fig. 39), synes det ursprungliga uppslaget ha givits av Elzeviererna, ehuru vignetten undergått flera metamorfoser innan den framträder i den form den har hos Wall. Den Elzevier'ska urtypen förekommer hos dem i tre olika varianter, av vilken en fördes av Leydenofficinen redan så tidigt som 1627, de två övriga av Amsterdamfirman något senare, på 1650-, resp. 1670-talet [1]) (fig. 40). Alla dessa tre varianter äro till formatet avsevärt mindre än Walls märke, men förete dettas väsentliga karakteristiska, såväl den bladinbäddade fruktklasen som den svängda listen upptill. I Rotterdam uppdyker vignetten på 1660-talet hos boktryckaren Arnold Leers; formatet är ett grand större, men överensstämmelsen i övrigt omisskännlig. I Utrecht använde Fransiscus Halma omkring 1680 en liknande efterbildning. Från Holland tyckes typen rätt snart, antingen direkt eller på omvägar, ha kommit till Sverige. Icke mindre än tre tryckare där ha efterbildat den, men samtidigt förstorat den. Hos Ignatius Meurer har jag funnit en vignett av detta slag i en likpredikan av 1657, *Olaus Joh. Agræus' Oratio funebris*

[1]) *Berghman:* anf. arb., figg. 36, 69 o. 70; fig. 70 här avbildad.

Nomini Ac Memoriæ . . . Christinæ Ribbing etc. och därjämte i Manuale Finnonicum-upplagan av 1670, där den förekommer på sista sidan av evangelier och epistlar. En annan Stockholmstryckare, Johan Georg Eberdt, använder en med Meurers vignett fullkomligt överensstämmande i *Martin Brunnerus' Disputatio De sensu locorum Scripturæ Secunda Pars II* av 1778. Göteborgstryckaren Zacharias Hage-

Fig. 39.

Fig. 40.

mann för en från de båda föregående något avvikande variant i *Petrus Kellanders Ventriloqvium sive donum prædicandi putativum et imaginorum*, synbarligen tryckt 1697. Ingen av dessa tre tryckare använder vignetten som signet: initialer saknas. Wall har tydligen med den Meurer—Eberdtska vignetten som närmaste förebild låtit åt sig utskära en ny träsnittsstock; den har utfallit både vackrare och klarare än mönstret. Hans initialer bilda denna gång icke monogram, utan äro placerade i följd. Signeten användes av Wall i ett flertal tryck, bl. a. i *Petrus Laurbecchius' Dissertatio theo-*

logica De Natura et Causis Justificationis av 1696. En vignett av ifrågavarande typ, men både genom sitt mindre format och i fråga om detaljer mer lik Elzevier-mönstren än någon av här berörda övriga efterbildningar, förekommer egendomligt nog hos en annan finländsk boktryckare, den med Wall ungefär samtidige Matthias Syngman i Wiborg. Han har använt den på titelbladet till dedikationsupplagan av *Petrus Bångs*

Fig. 41.

Chronologia Sacra av 1694. På vilket sätt han kommit i besittning av vignetten är en fråga som jag icke kan besvara, men dess förekomst hos gymnasiiboktryckeriet i Wiborg erbjuder dock i och för sig sitt intresse: en ny länk i kedjan av den ursprungliga Elzevier-cul-de-lampe'ns vandringar och förvandlingar.

Fruktkorgen (fig. 41) — en av Walls vackraste och mest dekorativa signeter — har också den sin vandringshistoria. En med den nästan identisk dekoration användes nämligen, som Sjögren observerat [1]), ungefär samtidigt med Walls märke av

[1]) *Ur anteckningsboken* II, s. 435.

Göteborgstryckaren Abraham Haberegger, bl. a. i *Andreas Riddermarcks* disputation *De Vacuo Ficto et Vero* av 1698. Den skiljer sig från Walls signet därigenom, att skölden med dennes monogram är ersatt av ett änglahuvud samt att den nedtill har en hängande bladspets. En därmed identisk vignett har jag dessutom funnit i ett av Keysers Uppsalatryck, *Petrus Lagerlöfs Laudatio funebris Viro . . .*

Fig. 42.

Eliæ Obrechto av 1698. Antagligen ha de båda vignetterna en gemensam, måhända utländsk, förebild, ehuru en sådan tills vidare icke blivit påvisad. Signeten förekommer icke så sällan hos Wall i tryck från slutet av 1690- och början av 1700-talet, som t. ex. i *Torsten Rudeens Specimen Academicum De Aenigmatibus* av 1703. Mer än hundra år efter Walls död visar sig vignetten ånyo i finländskt tryck. I en av Chr. L. Hjelt i Borgå år 1832 tryckt *Ilo- ja Kiitos-Weisu Jesuxen Woitosta Kuoleman Ylitze* (2 uppl.) av *Henrik Renqvist* har jag funnit den anbragt på titelbladet, men icke som tryckarsignet, ej heller som vignett i största

allmänhet, utan som infattning för den anonyme författarens initialer H R, mot vilka Wall-monogrammet i skölden utbytts.

Ett slags efterbildning av den s. k. franska liljan (fig. 42), vars tidigaste representant i boktryckarmärkenas historia torde vara den i det föregående omnämnda familjen Giuntas lilja, användes — med monograminitialer — av Wall som signet i några få tryck från 1690-talet, såsom *Chr. Alanders De Aestu maris reciproco dissertatio* av 1697. En variant av denna

Fig. 43.

lilja, litet större till formatet och utan initialer, förekommer något tidigare hos Winter som titelbladsvignett i en del tryck, t. ex. *Suomalaisten Sielu Tawara* av 1686. I detta fall synes sålunda Wall ha gjort sig skyldig till lån från konkurrenten. En tredje variant av samma typ användes i början av 1800-talet av firman Londicer i Vasa som titelbladsvignett i tvenne finskspråkiga byordningar, den ena, *Uudistettu Kylän Asetus Ilmajoen Pitäjäsa* av 1805, signerad av Georg Wilhelm Londicers änka, den andra, *Uudistettu Kylän Asetus Kuortanen Pitäjäsa,* av 1810, tryckt av sonen Carl Anton Londicer. Ytterligare en fjärde lilja, av kanske renare heraldisk typ än samtliga

föregående, fördes av den här ovan nyss omnämnde Wiborgsboktryckaren Matthias Syngman — 1693—1697 föreståndare för det av biskop Bång år 1689 grundlagda och 1710 av ryssarna förstörda gymnasiiboktryckeriet — i *Johan Bunos Universæ Historiæ cum Sacræ tum Profanae Idea* av 1696 samt av hans änka i *Arvid Alopæus' Breviarium Rhetoricum* av

Fig. 44.

1698. Alldeles uteslutet är det ju icke att denna lilja av Syngman kunde ha använts som ett verkligt boktryckarmärke, men sannolikast är dock att den, i likhet med Winters och Londicers liljor, blott utgjorde en vanlig vignett.

Stjärnblomman (fig. 43) förekommer i ett antal disputationer från 1690-talet samt i *Joh. Gezelius d. ä:s Synopsis logica* av 1695. Efter Wall har Henrik Christopher Merckells änka begagnat sig av samma vignett, utan Walls monogram, i *Uusi Suomenkielinen Wirsi-Kirja* av 1732. En i det närmaste

likadan vignettsignet förde den Wernerska officinen i Uppsala i Daniel Juslenius' disputation *De usu et applicatione historiæ ad vitam civilem* av 1726, men de insatta initialerna B W ha, i motsats till Walls monogram som anbragts längst nere, placerats på det i Walls signet av en stjärnblomma upptagna mittfältet.

Fig. 45.

Om Walls återstående tre cul-de-lampe-signeter kunna vi fatta oss kort. Några motstycken till dem har jag tills vidare icke påträffat, vare sig i tidigare eller senare tryck, varför jag kan inskränka mig till att blott lämna några uppgifter om deras förekomst. Blomkrukan (fig. 44), som, vid sidan av Fruktkorgen, i dekorativt hänseende kanske gör sig bäst av Walls slutstycken och tydligast låter Walls egendomliga monogramtyp framträda, förekommer ganska ofta i disputationer av Achrelius, Alander, Hahn, Juslenius, Tolpo, men även

i andra tryck som t. ex. Laurentius Themptanders oration *Progymnasma de virtute* av 1684. De tvenne signeterna med inskriften *Soli Deo Gloria,* den ena med två sittande ängla-figurer (fig. 45), den andra med enbart blad- och blomster-ornament (fig. 46), förekomma blott i skrifter av folio- och

Fig. 46.

kvartformat och äro båda rätt sällsynta, i synnerhet den senare, som jag funnit blott i ett enda tryck, Chr. Alanders hyll-ningsdikt *Triumphus Septentrionalis Quadragesimus ex Cuna-bulis Absolutissimi Regnorum Bore Alium Monarchæ et Regis Caroli Undecimi* etc. av 1696. I Walls initialer, som här icke framträda i den traditionella monogramformen, saknas L'et; skölden med Soli Deo Gloria omgives på var sin sida blott av bokstäverna J och W. Den andra Soli Deo Gloria-signeten

uppvisar däremot det vanliga monogrammet, placerat under skölden. Signeten användes i ett par tryck från 1690-talet, exempelvis *And. Wanochius*' disputation *De Radice, Causis, et Vinculis, Societatis Humanæ* av 1690.

Härmed är den långa listan över Walls talrika signeter äntligen avslutad. Det återstår dock ännu att nämna, att Wall icke så alldeles sällan i ett och samma tryck begagnar två, någon gång till och med tre, av dessa signeter. Jag antecknar här några sådana fall. I *P. Hahns Dissertatio physica De panspermia rerum* av 1689 förekommer på titelbladet trädet med devisen Floresco Arrosa Insectis, Urnan som överstycke på första textsidan och „mellanformen" som slutvignett. Samme auktors *Dissertatio physica De terra* av 1688 uppvisar som överstycke Urnan, som slutstycke Elzeviierskölden. I *M. Steens* disputation *De hypothesibus astronomicis Copernici & Ptolemæi* av 1697 ingår som överstycke Pyramiden, som slutstycke Fruktkorgen. I *Dan. Achrelii De fontium origine et miraculis dissertatio* av 1686 möter på titelbladet Trädet, i slutet Blomkrukan. *Gabr. Wallenius' Uthläggning* av 1686 har under företalet Trädet, i slutet Elzevierskölden. Än flere exempel kunde uppräknas, men de anförda torde vara tillräckliga för att illustrera faktum i fråga.

2. *Merckell, Frenckell och Londicer.*

Ingen av Walls närmaste efterträdare vid det akademiska boktryckeriet, de här ovan redan ett par gånger i förbigående nämnda Björkman (1711—1713), Flodström (1722—1729) och Kämpe (1729—1750), förde, så vitt jag kunnat finna, några egentliga boktryckarmärken, ej heller signerade vignetter. Detsamma gäller även de efter Winter följande föreståndarne för det Gezeliuska tryckeriet. Varken den förste av dem, Henrik Christopher Merckell (död 1730), som år 1715 genom köp blev ägare av hela officinen, eller hans änka och hans son Johan Christopher, eller de av dem anställda faktorerna, F. Phil. Paulssen och Olof Hessling, som under kortare tider förestodo tryckeriet och nämnde sig boktryckare, följde det exempel Winter givit med sina märken. De täta ombytena av föreståndare kunna ha utgjort en av orsakerna härtill, likaså de mycket ovissa och brydsamma förhållanden, under vilka de båda tryckerierna arbetade. På grund av krigen mot Ryssland 1700—1721 och 1741—1743 överflyttades de nämligen vid olika tillfällen till Stockholm, och även de tider de arbetade i Åbo kännetecknades av nedgång och depression.

År 1750 sammanslogs det forna Gezeliuska tryckeriet med det akademiska, i det att det senare genom köp övergick till

innehavaren av det förras privilegium, Henrik Christopher Merckells yngre son Jacob Merckell, som samtidigt antogs till akademiens boktryckare. Då gymnasiitryckeriet i Viborg, som ovan nämnts, redan år 1710 förstörts av ryssarna, fanns sålunda numera blott ett enda tryckeri i landet. Under Jacob Merckells ledning bragtes tryckeriet åter på fötter och utvecklade sig raskt.

Fig. 47.

Jacob Merckell (1750—1760) förde lika litet som hans närmaste föregångare något eget boktryckarmärke. I ett av honom utfört tryck påträffar man dock som vignett på titelbladet ett märke, som tillhör de vandrande signeternas kategori. Då det, i likhet med övriga sådana, som här tidigare berörts, är mycket belysande för arten, förtjänar dess historia att anföras. Märket (fig. 47) visar inom en oval ram av palm- och lagerkvistar en grävande man, över vars huvud sentensen *Faç et spera* — avbruten av en hebreisk inskription — är anbragt. Det förekommer i *S. Chydenius'* år 1752 anonymt utgivna *Steniga Backars Upodling.* Sjögren, som ägnat märkets öden en ingående redogörelse, är den som först påvisat dess

förekomst hos Merckell [1]). Signeten synes, enligt vad Sjögrens undersökning ger vid handen, ursprungligen förskriva sig från Holland. Tidigast förekommer det hos Leydenboktryckaren Johannis (även Jean eller Ian) Maire (1617—1656), som begagnade detsamma i icke mindre än tio olika varianter, därav en med devisen *Labore* nedtill i stället för Fac et spera upptill, och en utan hebreisk inskrift samt tvenne i större rektangulärt format, utan kransinramning och med två kvinnliga bifigurer, en på vardera sidan om den grävande mannen. Från Maire övergick märket till Jaques Braat i Dordrecht (1652—1662), som förde det i två olika storlekar, en mindre så gott som fullständigt överensstämmande med ett av Maire's, och en större, utan hebreisk inskription, som visar en rikare dekoration, bl. a. på sidorna om ovalen en manlig figur med spjut och en kvinnlig stödd mot en avbruten pelare, samt över det hela en ur molnen framräckt krans. Ett liknande märke användes ungefär samtidigt även av Salomon Vaguenaer i Leyden, i ett arbete tryckt 1663, samt långt senare av firman Johannes Enschedé en Zoonen i Haarlem, som begagnade det i fem varianter, av vilka en utgör en trogen kopia av Braats större signet, medan de fyra andra äro av alldeles samma typ som Maire's ursprungliga märke. Redan tidigt synes märket emellertid ha blivit efterapat också utanför Holland. I Rouen begagnade bokhandlaren Jean Lucas på 1680-talet en Fac et spera-signet som förläggarmärke; i Wesel fördes märket c. 1675

[1]) *Ur Anteckningsboken*, Ser. II n:o 3 (Nordisk Boktryckarkonst, årg. 19, Stockholm 1918), s. 315—321.

av boktryckaren Andreas Hoogenhuysen. Dessa signeter ha icke observerats av Sjögren, som däremot hos Leipzigtryckaren Samuel Spörl (1665—1680) påvisat ett av Maire's märken. Även till Sverige kom Fac et spera-märket rätt snart, infört av Georg Gottlieb Burchardi i Stockholm, som använde det bl. a. i *Then Swenska Psalmboken* in 4:o av 1697 samt i *S. Augustini, biskop i Hippon, Hand-Bok och Ensliga Samtal med Gud.* Från Burchardi kom märket till J. L. Horrn och från denne till Merckell. Att Merckell på denna väg råkat komma i besittning av detsamma synes mig sannolikt, ty hans märke företer precis samma lilla avvikelse från de utländska motsvarigheterna som Burchardi-Horrns. Avvikelsen, som icke påpekats av Sjögren, består däri, att den hebreiska inskriptionen, som i Maire's och hans övriga efterbildares signeter befinner sig något till höger i ovalen, här är placerad rätt över den grävande mannens huvud. Motivet med en grävande man som symbol för forskningen återfinnes även i andra kombinationer bland utländska boktryckarmärken, ehuru det skulle föra för långt att här närmare beröra dem. I Svenska Vetenskaps-Akademiens Handlingar är samma motiv använt i vignetten på titelbladet. Merckell har, vill det tyckas, begagnat sig av märket blott för att på lämpligt sätt illustrera innehållet i den skrift, där det förekommer: steniga backars uppodling. Men även en sådan användning exemplifierar ju i sin mån de vandrande boktryckarmärkenas skiftande öden.

Merckell sålde år 1758 hälften av sitt tryckeri åt sin faktor, den tyskfödde Johan Christopher Frenckell, och från 1761

blev dennes namn firmanamnet. Frenckell, den första bäraren av det i vårt lands boktryckerihistoria så kända namnet, avled 1779; tryckeriet övertogs först av hans änka och senare, 1785, av sonen Johan Christopher Frenckell II, som överlevde den svenska tidens slut. År 1814 upptog han sin son Johan Christopher Frenckell III som delägare i firman, vars namn då ändrades till J. C. Frenckell & Son. Vid faderns död 1818 blev sonen ensam innehavare av affären, och under hans tid överflyttades den 1828, efter Åbo brand, till Helsingfors, där densamma, arvtagaren av landets första tryckeri, fortfarande äger bestånd under firmanamnet Frenckellska Tryckeri-Aktiebolaget.

Redan den förste Frenckell vinnlade sig över huvud om ett omsorgsfullt tryck och en tilltalande utstyrsel av de arbeten som utgingo från hans officin och gjorde härvid ett ganska flitigt bruk av olika dekorativa vignetter, men boktryckarmärke förde han icke. Däremot skaffade sig sonen Johan Christopher Frenckell II ett sådant. Det utgöres av ett stort, tydligt och elegant tecknat, krönt spegelmonogram, omramat av två palmbladskvistar (fig. 48). Det är en typisk representant för spegelmonogramstilen i dess fullt utvecklade form. Bland våra boktryckarmärken är det utan tvivel ett av de vackraste och mest stilfulla, och uthärdar ganska väl en jämförelse med rokokotidens utländska motsvarigheter. Det synes mycket sannolikt att det till mönster har någon främmande förebild; ett märke, varom det starkt påminner, är det likaledes krönta spegelmonogram som fördes av Briegtrycka-

ren Gottfried Tramp [1]), vars verksamhet var ungefär samtidig med Frenckells. Tyvärr gjorde Frenckell ett mycket sparsamt bruk av sitt lyckade märke; jag har funnit det använt blott i den finska helbibeln av 1786, där det förekommer på titelbladet till Nya Testamentet, samt i en obetydlig religiös folkskrift, en s. k. arkvisa, *Neljä Christillistä Wirttä* i upplagorna av 1785, 1797, 1811 och 1817.

Fig. 48.

När Johan Christopher Frenckell I började sin verksamhet, var Åbotryckeriet fortfarande det enda i landet, men några år före hans död inrättades, år 1776, av Georg Wilhelm Londicer i Wasa ett nytt tryckeri, vilket ägde bestånd till slutet av 1830-talet. Efter grundläggarens död år 1804 övergick tryckeriet till hans änka och sedermera 1807 till sonen Carl Anton, under vars tid det upphörde. Även det Londicerska tryckeriet uppvisar ett boktryckaremärke. I likhet med

[1]) Avbildat av *Gessner*, anf. arb. III, s. 228, planschbilaga VIII.

Frenckells är det av monogramtyp, men icke ett spegelmonogram. De tre initialerna G W L äro i upprättstående tydlig skrivstil placerade i följd inom en oval ram, ställd på en girlandprydd rektangulär bas (fig. 49). Märket är i sin utpräglade gustavianska stil av förträfflig konstnärlig effekt och gör det Frenckellska märket rangplatsen stridig bland våra boktryckarmärken. Georg Wilhelm Londicers monogrammärke

Fig. 49.

återfinnes i *Carl Johan Nordlings* Gustaf IV Adolf tillägnade *Tal, Hållit å Gamla Carle-by Rådhus den 1 November 1796,* tryckt samma år. Detta är tills vidare det enda tryck där jag observerat märket i fråga. Även om det icke är uteslutet att monogrammet ytterligare kan förekomma i en eller annan skrift, så synes i alla fall också denna boktryckarfamilj ytterst sparsamt ha begagnat sig av sitt märke. Det Londicerska tryckeriet använde, liksom det Frenckellska, i ganska stor utsträckning titelvignetter av olika slag, en del till och med försedda med deviser, men som boktryckarsigne-

ter torde de dock knappast kunna betraktas, då deras karaktär i övrigt är av alldeles annan art; vi kunna därför förbigå dem här.

De förändrade politiska förhållandena i landet efter 1809 medförde att inom kort på olika orter nya tryckerier inrättades. Men några boktryckarmärken fördes icke av dem. Liksom överallt annorstädes betecknar också i Finland 1800-talet i stort sett en tid av nedgång i fråga om böckernas typografiska utstyrsel; intresset för typografisk stil och kultur, den jordmån ur vilken boktryckarmärkena vuxit fram, var borta. Först vid tiden för sekelskiftet 1900 vaknade hos oss ånyo detta länge slocknade intresse för bokutstyrselns konstnärliga krav och därmed har också en begynnande renässans för boktryckarmärkena gjort sig förnimbar. Ännu äro vi visserligen icke lika långt hunna som i Sverige, där firmor som Wald. Zachrisson i Göteborg, P. A. Norstedt & Söner och Bröder Lagerström i Stockholm samt Almqvist & Wiksell i Uppsala utfört ett banbrytande arbete för den typografiska stilkänslans höjande, men början är i alla fall gjord, och nu för tiden utgå redan mönstergilla arbeten från våra pressar. Jämsides med dessa strävanden har bruket av boktryckarmärken hos oss blivit återupplivat, tills vidare ännu i relativt ringa utsträckning och i ganska anspråkslös form, men själva faktum är anmärkningsvärt i alla fall som ett tidens tecken. Bland tryckerier, som för närvarande äga boktryckarmärken av något mer utpräglad karaktär, må här erinras bl. a. om A. B. F. Tilgmann (en upp-

slagen bok med initialerna F. T. i en girlandprydd cirkel), Weilin & Göös (boktryckarvapnet i förening med firmanamnet), Simelii Arvingars Tryckeri (en handpress uppburen av initialerna SAT), Frenckellska Tryckeri-Aktiebolaget (en arm med pappersrulle och tryckarboll), samtliga i Helsingfors, Åbo Tryckeri- och Tidnings-Aktiebolag (liljan i Åbo stads vapen och därunder initialerna ÅTTA) samt Jyväskylän Kirjapaino (inom en cirkel en nedåtriktad tryckarboll omgiven av initialerna J. K.). Även bokförlagen, både större och mindre, ha börjat begagna sig av egna bokförläggarmärken, vilka, såsom nära besläktade med de egentliga boktryckarmärkena, äro ett uttryck för samma strävanden dessa sistnämnda representera. Man får hoppas, att denna vackra gamla sed, som så verksamt bidrager till utsmyckningen av det typografiska alstret, framdeles, i samband med den stigande bokkultur, varom tiden även hos oss varslar, allt allmännare måtte komma till användning och att boktryckarmärkena, liksom i gångna tider, skola ägnas samma konstnärliga omsorg som då kom så många av dem till del.

De finländska boktryckarmärken, som i dessa anteckningar behandlats, äro ju till antalet rätt få och utmärka sig icke heller, på några få undantag när, för några större konstnärliga kvaliteter. Men de ha det oaktat sitt icke ringa intresse. De äro yttringar av en erkännansvärd strävan hos våra oftast med

mycket små resurser arbetande boktryckare att, i mån av förmåga, dock söka förverkliga en viktig idé i fråga om bokutstyrseln. De giva, om än i smått och i grova drag, en bild av de väsentligaste faserna i boktryckarmärkets utvecklings- och typhistoria. De låta oss vidare, främst kanske genom vignettsigneterna, konstatera karakteristiska dekorationsmotivs snabba, nästan samtidiga utbredning över olika, vitt skilda länder. Och de lånade och efterbildade märkena skänka oss slutligen en ganska fängslande inblick i vissa symbolers, emblems och bildstoffs egendomliga vandringar. Kort sagt: trots sin fåtalighet och sin anspråkslöshet representera våra boktryckarmärken ett stycke kulturhistoria.

DENNA BOK ÄR TRYCKT I 250 EXEMPLAR NUMRERADE 1—250 OCH 20 FÖR-FATTAREEXEMPLAR NUMRERADE I—XX AV FRENCKELLSKA TRYCKERI AKTIEBOLAGET I HELSINGFORS 1925

DETTA EXEMPLAR ÄR

N:o 248

Pris Fmk 75:—